

הגיבור שבעורף עיונים מקראיים וחז"ליים על החייל שבחזית ובעורף פרופ' ישראל רוזנסון

המקרא מעמיד אפיונים של לוחמים בצדם של 'תומכי לחימה'; הוא נזקק לדמות הנערצת של הגיבור הצבאי במעין הכרח בל יגונה, שכן מדרכו של עולם אי אפשר בלעדיו, אך בה בעת ער הוא בהחלט לסכנת הגאווה הטמונה בו. המדרש המשיך מגמה זו בהופכו את הגיבור ללמדן. גם אם הצבא שינה פניו כליל, הדגם הרוחני הזה שריר וקיים.

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. תדמית מונחלות
- ג. הגיבור שבדקע
- ד. העומדים בצד הגיבור – על ערכו של התפקיד
- ה. השינוי המהותי שחוללו חז"ל בגיבור
- ו. דיון מסכם

א. הקדמה

הדיון הקצר שיוצע להלן מנסה לגעת בצדדים דתיים מסוימים של 'חייל העורף'. בהבנה שבשילוב 'חייל' ו'עורף' מקופלת שייכות וגלומה מיוחדות. שייכות לכלל הצבא הישראלי, ומיוחדות בגין הדרך שהצבא והחברה תופסים אותו; כחייל הוא 'שייך ל...', אך עיסוקו ומעמדו המיוחד בצבא מצדיקים דיון עצמאי. אפשרויות הדיון הדתי בחייל העורף רבות ומגוונות. שאלת העומק העומדת ביסוד דיוננו זה קשורה לעבר – מעמדו של ה'גיבור' הקדום, ובחינת השלכותיו על חיילים ולוחמים בני זמננו. אך נקודת המוצא תהיה קשורה להווה – שאלת התדמית של לוחם לעומת עמיתו שתפקידו סיוע כזה או אחר ללחימה. (במינוח הצה"לי של היום יש הבחנה בין 'תומך לחימה' לחיילי מפקדה אחרים. בהתייחס לנאמר בהמשך, אינני משוכנע שנוכל להגיע לרמה כזו של דיוק.) בחינת המושג המנחה 'גיבור' תהיה כרוכה בבירור הדרך שהמקרא מטפל בו והמהפך התפיסתי שחז"ל ביצעו בו. בירור זה עשוי לעמוד בפני עצמו כעיון עצמאי במקורות, אך יש לו לדעתנו גם השלכות באשר לנושא מאמרנו.

ב. תדמיות מונחלות

דיון זה, המתייחס לצדדים דתיים של חייל העורף, נוגע בתדמיות ובמהויות. ברובד הראשון, בתדמיות עסקינות, וכהנחת יסוד אציין כי אנחנו מוזנים – לא-אחת מבלי לחוש בכך – בשטף הֶבְזָקִים תדמיתיים; כך בעניינים רבים ושונים, וכך גם בנושא זה. החייל הקרבי מואר באור מיוחד מיום שיש – למרבה הצער – מלחמות בעולמנו. הילה מיוחדת המעמידה בצל את מי שניצב לידו ותומך בו. לתדמיות יש ביטוי חיצוני ברור. המביט באנדרטות מלחמה הפזרות לרוב ברחבי העולם יגלה מייד את האופן שבו עוצב גופו וקלסתרן של החייל הקרבי. חדורי הסתייגות יהודית עתיקת יומין מפיסול הגוף, האנדרטות שלנו נראות אחרת, אך אין זה אומר שאיננו קולטים את הרשמים ומעצבים בעקבותיהם את התדמיות. אין זה המקום לסקור את מגוון ביטויי החזותיים של החייל הקרבי הגיבור ויפה התואר, ואף לא ללַבֵּן את ההשתמעויות הפסיכולוגיות של הפרדוקס לכאורה – קישור 'יופי' המיוחס ברגיל לנשים ('המין היפה') למי שנמצא בקוטב ההפוך, זה של מצב הגבריות; הגבר הוא הנוטל חלק במלחמה שהכיעור וההשחתה הם חלק בלתי נפרד ממנה (אפשר שהֶאֱדָרְת יופיו של הלוחם באויב צועדת בד בבד עם העצמת כיעורו של האחרון!). מכל מקום, לענייננו המתמקד בשלב זה בהווה, חשובה דווקא המורשת התרבותית הציונית, שבאמצעות הזמר העברי – סוכן תרבות חביב ביותר עליה – ספגנו משפטי מפתח חייליים דוגמת 'פי הבלורית והתואר', או 'פניו היו יפים כפני העלמות עת כידון הוא שלף והסתער' וכד'. אמת, ניתן להבין את היופי האמור כמטפורי, וניתן לזהות במכלולים התרבותיים לדורותיהם גם דמויות של אנטי-גיבורים שיופיים אינו מובלט, אך ודאי שגם בצורת חשיבה שכזו אין כדי להניע שבירה טוטלית של מודל היופי הגברי הלוחם.

כידוע, הארת האחד מצלה על האחר, על 'זה שאינו...'; וגם אם אין כוונה מפורשת לפגוע, 'אפקט הנדדה' – זה עולה וזה יורד – משפיע את השפעתו. באופן הזה עלול זיוו של מי שעומד בצלו של הגיבור לִכְהוֹת. הבלטתו היתרה של הגיבור פוגעת אפוא בעקיפין בתדמיתו של חברו שאינו כזה. לעתים, ישנן גם הכרזות מפורשות יותר. מכיוון שבדרך שבאות בה תדמיות לעולם עסקינות – יסולח לי אם אשאל דוגמא מהמיתולוגיה היוונית, המשפיעה במישרין על התרבות המערבית ובעקיפין אף עלינו. אחד מגיבוריה – הפיאסטוס – היה אומן, מייצר נשק, והנה, הוא מוצג במפורש כמי שאינו יפה תואר, חיגר ונמוך קומה. הנה כי כן, בתרבות שכזו יש מִתְאָם בין יופי חיצוני לבין גבורה.

אילו תדמיות קיבלנו מעולמנו היהודי? העולם היהודי מורכב: באופן כללי, איננו מסתייג כליל מהיופי, ובה בעת חושש ממנו. מבט אל פשטי המקראות מלמד כי יש בו ביטוי ליופי הצבאי: "חגור חרבך על ירך גבור, הודך וְהֶדְרְךָ"¹. השילוב של הגיבור וכלי נשקו מעורר תחושה אסתטית המגיעה לכדי התפעמות של 'הוד והדר'. אין להכחיש, רושם כזה אכן קיים, ובנסיבות מסוימות של עידוד גיבורים שיש בהם צורך הוא גם מתבקש. עם זאת, בהקשר הדתי של המזמור שבו מופיע פסוק זה בתהלים, דומה כי היופי הנידון אינו עומד בפני עצמו; הוא משולב במידות ובתכליות ערכיות המפקיעות אותו ממכלל תכונה חיצונית-חומרית גרידא.

1. תהלים מה ד.

הכתובים מכירים ביופיו של דוד: "...והוא אדמוני עם יפה עינים וטוב ראי. ויאמר ד' קום מִשְׁחָהוּ..."², ומסתבר שבאותו הקשר אפיון גופני זה לא בא לריק; ויש מפרשנינו שראו בו מעין תנאי להמלכתו: "...והספור הזה להודיע כי הגון היה למלכות כי יפה תואר היה"³. אם כי אפשר, כי הפרדת המסורה בין שתי הפסקאות באמצע פסוק (בין 'וטוב ראי' לבין 'ויאמר ד') לא באה רק לצורך הבלטת הפתיחה של דבר ד' ('ויאמר ד') כמקובל, אלא גם כדי להפריד בין המראה החיצוני ('וטוב ראי') לבין פעולת המשיחה ('... קום מִשְׁחָהוּ'), וממילא רמזה להסתייגות מקישור המראה והמלוכה. יש אפוא פנים לכאן ולכאן, ולענייננו החשוב הוא שיופיו זה של דוד מוטעם שנית גם בהתגלותו לראשונה כלוחם נועז: "ויראה את דוד ויבזהו כי היה נער ואדמוני עם יפה מראה"⁴. אולם, בהקשר דידן, יופי זה אינו מובלט לעצמו, והוא הובא מנקודת המבט של גְּלִית. לפי זה, הכתוב מנצל את היופי כדי להעמיד על ההבדל בין דוד לגְּלִית, שיש לו כידוע הרבה בחינות נוספות.

כללו של דבר, מתוך סיפור דוד למדנו כי המקרא ער ליופיו של הלוחם, אך ודאי שלא מדגישו יתר על המידה.

ג. הגיבור שברקע

'גיבור' הוא מונח נפוץ ביותר במקרא, הוא ו'גבורתו'. באופן כללי גיבור משדר כוח ואומץ, ובהוראתו זו הוא מתאים לדמויות גבריות העוסקות במלאכת הצבא ובעיסוקים מקבילים (ציד וכדו'). בהקשר הזה, יש ל'גיבור' גם הוראה מיוחדת רבת חשיבות לענייננו. דוק, הראשונים שפגנו כן מתאימים לאפיון הבא:

הנפלים היו בארץ בימים ההם וגם אחרי כן אשר יבאו בני האלהים אל בנות האדם וילדו להם המה הגברים אשר מעולם אנשי השם⁵.

מבלי להיכנס כאן לבירור מדויק של המונחים הנזכרים בפסוק הקשה הזה, גיבורים אלו קשורים לייחוס מפוקפק למדי של 'נפילים' ו'בני אלוהים שבאו אל בנות האדם'; וההיגד '...היו בארץ בימים ההם וגם אחרי כן...' והדגשת הלידה המקופלת בפסוק, רומזים להתמדתו של סוג זה של גיבורים. דומה כי גם את נמרוד ש'זכה' לפסוק שלם במקרא ניתן לשייך לגיבורים אלו: 'הוא היה גבר חיל לפני ד', על כן יאמר כנמרד גבור ציד לפני ד'⁶; וכאן נזכר מעמדו הבעייתי כל כך מבחינה דתית – 'לפני ד', וצד של המשכיות שגלום במעמד זה ('על כן יאמר כנמרד גבור ציד לפני ד'). ציורם המיוחד של 'גיבורי בראשית' אלו שומר כמדומה זכר לתפיסות קדומות של גיבורים על-אנושיים שהיו נפוצות בעולם דאז, שנטה להערצתם ואף להאלהתם, בעוד שהמקרא מביע הסתייגות נמרצת

2. ש"א טז יב.

3. רד"ק שם ד"ה וטוב ראי.

4. שם יז מב.

5. בראשית ו ד.

6. שם י ט.

מכך – הסתייגות המהולה בחשש מהתמדת נוכחותם של גיבורים אלו בתודעה האנושית, אם כי, כדרכו בספר בראשית, הסתייגות זו סמויה למדי.

אם כן, בצד הגיבור הפשוט המתקשר לצבא ומלחמה, ישנו גם גיבור היוצר בנוכחותו המיתולוגית מעין תחרות לד', ואם בעולמנו הלא-אידיאלי החשוף לסכנת המלחמה השימוש בגיבור רגיל הנו בגדר הכרח בל יגונה – הופעה אחרת שלו היא בלתי רצויה בעליל. בהקשר זה, מעניין לציין שאף ששופטים מסוימים כונו במפורש 'גיבורים' (גדעון, יפתח), דווקא שמשון המזכיר במאפייניו (לידה בלתי-שגרתית, כוח פיסי בלתי מצוי, תושייה, בדידות) את דמות הגיבור המיתולוגי, לא כונה כך. נהפוך הוא, הכתוב מדגיש על כל צעד ושעל את תלותו המוחלטת בד'. מובן שב'גבורה שהיא חולשה' זו טמונים מסרים רבים באשר לשמשון ומקומו בספר שופטים, ובצד נמצאת גם תובנה מיוחדת של מצב הגיבור שיש בה כדי להבליט את אנושיותו, ואף ללעוג ליומרה לכוחות על-אנושיים, ולגחך לנוכח הדוגלים בכך.

מול שמשון הנאבק בפלשתים, וביחס הפוך לו, עומד גִּלְיָת הפלשתי. גִּלְיָת הוא כמובן גיבור מובהק והוא אכן מכונה כך במפורש: "...ויראו הפלשתים כי מת גבורם וינסו"⁷. שניהם מצוירים בבדידותם, אך בעוד שמשון חסר הנשק הקונבנציונלי לומד להכיר את תלותו בד' דווקא מתוך חוסר זה (לחי חמור!), גִּלְיָת שארסנל הנשק שלו אינו מבייש שום גיבור יווני, לומד (ליתר דיוק, במותו אנחנו למדים) להכיר את מגבלות הכוח דווקא מתוך ריבוי נשקו. בחרפו את ד' "...כי חרף מערכות אלקים חיים"⁸, הוא מוצג כגיבור במובן הבעייתי ביותר בעיני המקרא; וכפי שצִיָּנו לגבי שמשון, מעבר למסרים לפרשות המיוחדות לספר שמואל, נמצאנו למדים גם על תפיסת הגיבור המקראית בכללותה. אגב, מעניין שבסמוך לגִּלְיָת נמצא חייל מסייע: "...והאיש נשא הצנה לפניו"⁹. נזכור פרט זה לצורך השוואה עם 'גיבור' מקראי חיובי בפרק הבא.

המלחמה המקראית האידיאלית – עד כמה שניתן להשתמש במונח הזה – היא 'מלחמת ד', דהיינו, מלחמה המונחית במישרין על ידי ד' למען מטרה דתית מוצהרת. הדוגמא המובהקת למלחמה שכזו היא סדרת הקרבות לכיבוש הארץ בספר יהושע. תיאורים אלו טבועים בחותם האידיאליות מבחינות רבות; לענייננו חשוב הוא שילוב העם כולו, ליתר דיוק "כל אנשי המלחמה"¹⁰. (הדגשת הכלל תופסת, גם אם בהמשך נזכרו לצד הביטוי הזה גם 'גיבורים', להלן.) לא אל הפרטים הטכניים של הביטוי נשואות עינינו, ולא אל הניסיון להעריך איך פעלו הגורמים הצבאיים השונים בתוך המכלול הזה בפועל. החשוב הוא שחֲרָף אופיו הצבאי המודגש של כיבוש הארץ הכרוך ביוזמות מפתיעות ותכסיסניות רבת השראה, אין בו הדגש לגבורה של יחיד. רוצה לומר, אין בעצם בעם גיבורים במובן העשוי להתפרש כשלילי. מנגד עומד האויב המתואר כך: "ויאמר ד' אל יהושע ראה נתתי בידך את יריחו ואת מלכה גבורי החיל"¹¹. אצל האויב אין 'עם' – יש מלך וגיבורים.

7. ש"א יז נא.

8. שם שם לו.

9. שם שם מא.

10. יהושע ו ג.

11. שם שם ב.

הנה כי כן, מחאת המקרא נגד הגיבורים וסכנתם מובעת כאן באמצעות הדגשת ה'כלל' הלאומי הנושא בעול מלחמת ד'. אכן, כשההיסטוריה של עם ישראל מובילה לצורך בצבא רגיל הנאבק למען מטרות צבאיות רגילות יותר (למצער בהשוואה לדגם הקרוב לאידיאלי של ספר יהושע), יהיה צורך בגיבורים במובן המבליט רוב כוח ועוצמה של היחידים, ובהתאם לצורך זה מתואר צבאו של דוד כך: "אלה שמות הגברים אשר לדוד..."¹². על פי פשוטו, גיבורים אלו אכן מאופיינים במעשי גבורה של יחידים, אך בשרתם בצבאו של משורר תהלים, דומה כי הבעייתיות של הצגת גבורתם מרוככת ומעודנת. משורר תהלים שבספרו נאמר: "ד' עזוז וגבור ד' גבור מלחמה"¹³, ו"אין המלך נושע ברב חיל, גבור לא ינצל ברב כח"¹⁴!

ד. העומדים בצד הגיבור – על ערכו של התפקיד

בתוך המכלול של העם הלוחם, איזו חלוקה פנימית מסתמנת? בצבא הישראלי הריאלי יש גיבורים, בסופו של דבר, גם אצל יהושע. ("ויעל יהושע מן הגלגל הוא וכל עם המלחמה עמו וכל גבורי החיל"¹⁵. ודוק, 'גבורי החיל' לבסוף, אחרי 'כל עם המלחמה')! אין מנוס מכך. יחד עם זאת, במקומות מסוימים מוצגים גם בעלי תפקידים צבאיים אחרים, ומעניין לברר מהו מעמדם ומהי תדמיתם. כזכור, התרבות המערבית מציבה דגמים ברורים (גם אם לא יחידים). במבט אל הפיאסטוס, המשמש כמעין אב-טיפוס מערבי, מעמדו הנחות די ברור ושוליותו די מוכחת. מקורותינו משרטטים מעמד מורכב יותר. מצד אחד, בצד קביעות כלליות המתייחסות ל'שולפי חרב'¹⁶, דהיינו לוחמים, ניכר מעמדם הברור של 'החרש והמסגר', שגם אם אינם נזכרים הרבה, מהווים מעמד שחשיבות של ממש עוטפת אותו – "ואת כל אנשי החיל שבעת אלפים והחרש והמסגר אלף הכל גבורים עשי מלחמה..."¹⁷. במקרה זה, מוכחת חשיבות בעלי תפקידים זולתי הלוחמים (מכיני נשק וביצורים; על חשיבותם למדנו בעקיפין גם אצל שאול¹⁸). דומה כי המקרא אינו מתעלם מחשיבותם של הללו למערכת הצבאית הכוללת. מצד שני, באותם אירועים מקראיים שמהם ניתן ללמוד על חלוקה פנימית בתוך הצבא, הצגתם של בעלי תפקידים שניתן לראותם כעורפיים מוצגת כהכרח בל יגונה, ללא כל ניסיון להאָדָּרַת תהילתם. נזכיר כאן את 'שמירת הכלים', שהיא בניין אב לכל תפיסת החלוקה בין חזית לעורף. הבחנה בתפקידים של שומרי הכלים עולה מתיאורי מלחמה של דוד. הכתוב מלמדנו בראשונה על נוכחותם בצבא מאורגן – צבאו של שאול, שאליו דוד מגיע. "ויטש דוד את הכלים מעליו על יד שומר הכלים וירץ המערכה"¹⁹. אפשר שדגם זה של חלוקה בין לוחמים

12. ש"ב כג ח.

13. תהלים כד ח.

14. שם לג טז.

15. יהושע י ז.

16. שופטים כ כה.

17. מ"ב כד טז.

18. "וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל, כי אמרו פלשתים פן יעשו העברים חרב או חנית." ש"א יג ט.

19. שם יז כב.

לשומרים, שיסודו אצל שאול, המייסד הראשון של צבא קבע בישראל, אומץ על ידי דוד כפי שעולה מתיאור פעולותיו נגד נבל:

ויאמר דוד לאנשיו חגרו איש את חרבו ויחגרו איש את חרבו ויחגרו גם דוד את חרבו, ויעלו אחרי דוד כארבע מאות איש ומאתים ישבו על הכלים²⁰.

מבחינת פשוטו של מקרא, לא ברור מדוע מלמדנו הכתוב כל זאת, ודומה כי הפונה להציג את דוד כבר בשלב מוקדם כמי שמשכיל לארגן צבא באופן מלא, ויש בכך רמיזה ליכולותיו המנהיגותיות – רמיזה המצטרפת לרמיזות נוספות בכיוון הזה המצויות בפרק. חשוב גם הרקע המקראי הכולל; בספר שמואל עסקינן, ואנו נמצאים במצב שכל זה מוצג על רקע ידוע של מלחמות אידיאליות כמו זו של יהושע המחייבת שיתוף של כל העם (לעיל), ואידיאליות למחצה כמו זו של השופטים (לא נתייחס אליהן במסגרת זו). דומה כי המוטיב הזה מתחזק בפרק המספר על המרדף נגד עמלק שבו הרמיזות על היותו של דוד ראוי למלוכה הופכות כבר למפורשות למדי. והנה, מסופר כי נוצר מצב המחייב הכרעה באשר למעמדם של אנשים שלא השתתפו במלחמה בפועל:

וילך דוד הוא ושש מאות איש ויבאו נחל הבשור, והנותרים עמדו. וירדף דוד הוא וארבע מאות איש, ויעמדו מאתים איש אשר פגרו מעבר את נחל הבשור... ויבא דוד אל מאתים האנשים אשר פגרו מלכת אחרי דוד וישיבם בנחל הבשור ויצאו לקראת דוד ולקראת העם אשר אתו, ויגש דוד את העם וישאל להם לשלום. ויען כל איש רע ובליעל מהאנשים אשר הלכו עם דוד ויאמרו יען אשר לא הלכו עמי לא נתן להם מהשלל אשר הצלנו, כי אם איש את אשתו ואת בניו וינהגו וילכו. ויאמר דוד לא תעשו כן אָחִי, את אשר נתן ד' לנו וישמר אתנו ונתן את הגדוד הבא עלינו בידנו. ומי ישמע לכם לדבר הזה, כי כחלק הירד במלחמה וכחלק הישב על הכלים יחדו יחלקו. ויהי מהיום ההוא ומעלה, וישמך לחק ולמשפט לישראל עד היום הזה²¹.

כאן ברור שמנהיגותו של דוד איננה מתגלה מבעד לזווית הראייה של ארגון טכני, אלא ביכולתו לפתור בעיה של סכסוך פנימי. איך מגנים על חלשים יותר, שלא עמדו במבחן הצבאי המקובל. קשה לקבל פרשנות שהוא תכנן 'שמירת כלים' זאת מלכתחילה, ונראה יותר כי גדולתו של דוד מתמצית כאן בזיהוי מוקדי סכסוך פוטנציאלי, השכנת שלום ובראייה נכונה של העתיד, הצופן אירועים שכאלו למכביר. כך או כך, הולכת ונרקמת דמות מנהיג המודע היטב לחלקים הלא-לוחמים של צבאו, אם כי מעבר להדגשת קיומם אין כאן התייחסות מיוחדת לחשיבותם. הם מהווים כאן כר פעולה בעבור דוד, המגלה באמצעותם את מנהיגותו. רוצה לומר, מנהיג ראוי הוא הנותן דעתו אליהם. ואם עסקנו בדוד, הרי ניתן לומר שעצם עלייתו לגדולה כרוכה בהיותו מסייע ללחימה. "... קח נא לאחִיך אִיפת הקליא הזה ועשרה לחם הזה, והרץ המחנה לאָחִיך. ואת עשרת חריצי החלב

20. שם כה יג.

21. שם ל ט-כה.

האלה תביא לשר האֶלֶף...²² אין ספק כי באמצעות פרט זה מתברר כי דמות הגיבור הישראלי הרצוי עולה מתוך עולם של אנטי-גיבורים. זאת, בניגוד לְגֵלִית, שלמעט רמיזות אירוניות דקות ומושחזות שתלה בו הכתוב, מייצג את עולם הגבורה בצורתו המדויקת.

דוד, והדבר מתבקש כמעמדו בעיצוב המלוכה, עלה כאן לדיון, אך מגמה דומה קיימת גם אצל משפחת המלוכה הקודמת. יחס מעניין לבעלי תפקיד משני לכאורה עולה מתיאור פעולתו של יהונתן:

...ויאמר יהונתן בן שאול אל הנער נְשֵׂא כליו לכה ונְעַבְרָה אל מצב פלשתים אשר מעבר הלז, ולאביו לא הגיד... ויאמר יהונתן אל הנער נְשֵׂא כליו לכה ונעברה אל מצב הערלים האלה אולי יעשה ד' לנו, כי אין לד' מעצור להושיע ברב או במעט. ויאמר לו נְשֵׂא כליו עשה כל אשר בלבבך, נְטָה לך הנני עִמָךְ כלבבך... ויאמר יונתן אל נְשֵׂא כליו עֲלֵה אַחֲרַי כי נתנם ד' ביד ישראל²³.

נער נושא כליו' שלא זכה לשם! מדובר ללא ספק על מישהו שאינו גיבור, אם כי האופן שבו שותף במלחמה מלמד על זיקה מוקדמת מסוימת לצבאיות. מכל מקום, יהונתן – ליתר דיוק הכתוב המבליט את הדיבור ביניהם – הופך אותו לשותף אמתי. מה שונה תיאור זה מהאזכור האגבי של נושא הצינה של גֵלִית! יהונתן, אדם בעל תושייה צבאית ויכולות מנהיגותיות, ומועמד באותה עת להיות יורש העצר, משתף את נערו באופן החורג מפלל שיתוף טכני גרידא. בחשיבה סמלית ניתן לראות באירוע הזה דוגמא נאה ליחס המכובד המתבקש למסייעים פחותי דרגה.

ה. השינוי המהותי שחוללו חז"ל בגיבור

במבט מקיף אל 'תופעת הגיבור' זיקתה לבעלי תפקידים צבאיים אחרים, חשוב לבחון את יחסם של חז"ל לגיבור. באופן כללי, ניתן לדבר על העתקה מגבורה פיסית למשהו אחר, רוחני יותר. ביטוי ידוע מתמצת את השינוי:

בן זומא אומר: ...איזהו גִבּוֹר – הכובש את יצרו, שנאמר "טוב ארך אפים מגִבּוֹר, ומשל ברוח מלְכָד עיר"²⁴.

בניגוד ליצירות המשקפת את המלחמה ועלולה לתקוף את הלוחמים, מוצג כאן 'גיבור' המתאפיין בהתנהגות הפוכה. החידוש ברור, אם כי יסודותיו נעוצים כבר במקרא, ובמקרה זה מעידה על כך האסמכתא – יש כאן חיזוק ברור של מוטיב שנמצא בפסוק בספר משלי²⁵. כלומר, אין זה מדרש מהפכני, אלא העצמה של מוטיב מקראי, ובכל זאת, המעבר מגבורה פיסית למידה הקשורה ללימוד תורה הנו חידוש עצום, המשקף את השינוי העמוק שחל בעולם היהודי במיוחד אחרי חורבן הבית.

22. שם יז יז-יח.

23. שם יד א-ב.

24. משנה אבות ד א.

25. משלי טז לב.

לא כאן המקום להראות כיצד ניצלו הדרשנים את הגוונים השונים במהות הגיבור כדי לעצב גוונים בעולם הרוח. לענייננו חשוב אמצעי אחד – העמדת סמיכות של הגבורה לחכמה במשנה הנידונה ('איזהו חכם – הלומד מכל אדם...'). כביכול, רמיזה לפנינו על שיוכם – לדעת חז"ל – לאותה 'משפחת משמעים'.

אכן, מן המפורסמות הוא שחז"ל תפסו את הגיבור כנלחם במלחמתה של תורה, וכמעט שאין לך פינה בספרות התלמודית שלא תגלה בה גיבור שהוא בעצם חכם, בבחינת "גבור – שידוע להשיב"²⁶. גיבוריו המופלגים באומץ ובתושייה של דוד, והוא עצמו, הפכו בדרך זו לתלמידי חכמים מובהקים²⁷, שבצאתם שלא בטובתם למלחמה נאלצו לעבור שינוי מנטלי עמוק ("...הוא עדינו העצני כשהיה יושב ועוסק בתורה היה מעדן עצמו כתולעת ובשעה שיוצא למלחמה היה מקשה עצמו כעץ"²⁸). דוק, פתח בתורה שהוא העיסוק המרכזי, ורק אחר כך עבר למלחמה! מעניין שגם במקומות הלא-רבים בחז"ל שמדובר בהם לכאורה רק בגיבור במובנו הראשוני, הוא מופיע בהקשרים מיוחדים. כך למשל בשילוב המגדיר 'נביא' וכולל גיבור וחכם:

אמר ר' יוחנן: אין הקב"ה משרה שכנתו אלא על גבור ועשיר וחכם ועניו²⁹.

גיבור זה שלפנינו עשוי להיות גיבור כפשוטו; קשור לאומץ ממשי המאפיין את הגיבור הצבאי. הנביא העומד בפני שומעים עוינים, מהם חזקים ממנו לאין ערוך, אכן נדרש לכך; מכל מקום, חכם המעניק שיקול דעת ואורך רוח, אמור 'לרפך' את הגיבור (אשר לזוג השני – העשיר' הגלום בו, מעניק לנביא ממד של אי-תלות כלכלית, איש לא יפתנו בכסף! אך מנגד חשובה גם הענווה המרסנת את גאוות העושר, ממשי או מטפורי). המדרש המאשש את הקביעה הערכית הזאת, תולה את מכלול המידות במשה, ואחד ההסברים לגיבור נלמד מהתנהגותו במשכן: "...גבור, דכתיב 'ויפרש את האהל על המשכן', ואמר מר משה רבינו פרסו..."³⁰. כלומר, הפסוק³¹ אמור לציין סוג מסוים של גבורה, אך זו אינה עומדת לעצמה; חשובה התכלית הנעלה של הקמת משכן לישראל. יש בה בגבורה זו ממד היחידות המאפיין את הגיבור באשר הוא גיבור, אך אין זו גבורה צבאית, אלא גילוי עוצמה שאמור להעמיד את המשכן על תלו!

נסיים בעימות שטווי חכמים בין חכמה לגבורה, הכרוך במחאה נגד גאוה צבאית, העולה מהסיפור המפורסם הבא:

א"ר יוחנן [...] והיה שם בן כוזיבה והיה לו מאתים אלף מטיפי אצבע. שלחו חכמים ואמרו לו: עד אימתי אתה עושה את ישראל בעלי מומין? אמר להן: וכי היאך איפשר לבדקן? אמרו לו: כל מי שאינו רכב על סוסו ועוקר ארז מן לבנון לא יהיה נכתב באסרטיא שלך. היו לו

26. סנהדרין צג ע"ב.

27. מועד קטן טז ע"ב.

28. שם.

29. נדרים לח ע"א.

30. שם.

31. שמות מ יח.

מאתים אלף כך ומאתים אלף כך, וכד הוה נפק לקרבא הוה אמר "ריבוניה דעלמא – לא תסעוד ולא תכסוף. 'הלא אתה אלוקים זנחתנו ולא תצא בצבאותינו'³².

הסיפור חשוב לדיון שלנו משום שבעסקו בבר כוכבא, יש בו חזרה למצב המקראי של צבא לוחם עצמאי וגיבורים ממשיים. והנה, הוא מעמיד את הגיבור לא כחכם, אלא כעומד מול החכם. אני נוטה להבין את הסיפור הזה כמבוסס על מצב ביניים ('מאתים אלף כך ומאתים אלף כך'), שמתוכו צומח פתרון בעייתי ('לא תסעוד ולא תכסוף'). הסיפור מעמיד דגם של התנהגות גברית מוחצנת ('מטיפי אצבע', היינו כורתיה); גילוי אומץ שאינו אלא הקרבה מיותרת, מבחן אומץ סתמי שאינו רלוונטי ביחס לאויב. יותר מכך, דוגמאות כאלו אם תתמדנה, יכולות להגדיל את הנזק ולהקטין את הסיכוי לפגוע באויב. לא יפלא אפוא שחכמים יצאו חוצץ נגדם בחריפות. הצעתם של חכמים איננה רק מבחן חלופי; היא נושאת כמדומה אופי סמלי. עקירת הארז – סמל מקראי חשוב לגאווה (בעקבות סמליותו הידועה בפרשת טהרת המצורע³³ ועוד) – אמורה להיות בעצם עקירת הגאווה. עומדים כאן זה מול זה 'נציגי' הגאווה – כורתי האצבעות, ו'מייצגי' המאבק בגאווה – עוקרי הארזים. והתוצאה היא מעין תיקו – מאתיים אלף לעומת מאתיים אלף; תיקו שמשמעותו 'לא תסעוד ולא תכסוף' (לא תסעוד – לא תסייע; לא תכסוף – לא תשתוקק לסייע, לא תפגע במיוחד, לא תבייש); אדישות ביחס לאל ("תניח הפל אל הטבע" [קרבן העדה]), שהיא תולדה של גינוני גבורה מוגזמת.

כללו של דבר, חכמים הם המערערים על ביטחון השווא שמספקת גבורת היתר, ולרוע המזל, גישתם, הגם ששינתה משהו (הצילה את אצבעותיהם של מאתיים אלף לוחמים!), לא הצליחה להוביל להטיית כף המאזניים הצבאית לכיוון הענווה.

1. דיון מסכם

מלחמה – מה נורא לומר זאת – מהווה שיא אנושי מסוים. גלומות בה תכונות אנושיות נעלות, משום שאנשים מוסרים בה את היקר מכל למען ערכיהם. לפיכך, ניתן לדבר על הענקה אלטרואיסטית, אך בצדה עשוי להתקיים גם רקע אפל מאוד; ובידוע שהנוטלים חלק בקרב יכולים להרוויח מהקטל, לאו דווקא רווח חומרי, אלא כבוד מעין חיי נצח. העולם היהודי לדורותיו ידע להסתייג מגילויים רבים של הכיעור המוסרי שבמלחמה, והגיבור, דמות המופת המלחמתית, מועמד תחת שבט הביקורת, ששיאה מגיע במדרשים רבים של חז"ל ההופכים את הגיבור הצבאי לגיבור תורני. ההתייחסות לגורמים צבאיים שאינם גיבורים, תשומת הלב לחלקם ולחשיבות מפעלם, מצמצמת את ההתמקדות בגיבור ומתעמתת עם גאוותו. 'אפקט הנדנדה', המעלה את החייל שאיננו גיבור, מוריד את הגיבור וממעט בתדמיתו. בעולם המקראי נגלה פה ושם את הסתת מרכז הכובד הצבאי לנושאי תפקידים תומכים ומסייעים, אך עיקר המאבק בגיבורים הבעייתיים נעשה בדרכים אחרות, שמקצתן פורטו לעיל.

32. ירושלמי תענית ד ה.

33. ויקרא יד ו.

במובנים רבים, היום חזרנו למצב המקראי. יש צורך בגיבורים ממשיים, וקיום העם קשור בכך – פשוטו כמשמעו. זה שלושה-ארבעה דורות 'כוחותינו' מגנים עלינו עצמנו. 'כוחותינו' יצרו 'מורשת-קרב' שאיננה נופלת מזו של גיבורי דוד. אולם, הבעייתיות עתיקת היומין לא פסה. טענות רבות מושמעות כלפי האופן שבו אנשי צבא נתפסים בציבור, והגאווה הצבאית הכרוכה במידה של התרסה כלפי שמיא איננה מרפה (מה נוראים בהקשר זה לקחי מלחמת יום הכיפורים!). מנגד, מדינתנו היא עובדה היסטורית, והפתרון החרדי של הקפאת מצב הגיבורים המדרשיים – 'גיבורי התורה' – כגיבורי היחידים של העם שליווהו לאורך הגלות, איננו מספק; וכמונו כאבותינו, גם אנו נדרשים להתמודד באומץ עם המורכבות והקושי של מושג הגיבור והבעייתיות הבסיסית הגלומה בו. מבט רחב וכולל על כל שדרות הצבא יכול להעמיד דברים בפרופורציות מתאימות. כל לוחם המודע לתלותו בתצפיתן ובאיש המחשבים העומד מאחורי הישגיו הצבאיים, מבין לבטח עד כמה נשחקה הכל-יכולות של הגיבורים הקדמונים. מבחינה זו חיילים מקצועיים רבים, מסייעים בעצם נוכחותם לראות את הצבא בראייה יותר אנושית, ובעקיפין יש לכך ערך מוסף דתי.

בראייה כוללת צריך גם להביא בחשבון שהיום יכול להיות מצב הפוך לזה הקדום – גאווה יתרה בגין השכלה והתמקצעות – המאפיין את אנשי המקצוע הצבאיים, או, חלילה, בגין הקצנה של אפקט האנטי-גיבור. היום יכול להיות שילוב מסוג אחר בין חייל לבין 'חכם' – חייל איש מקצוע שעיקרו בהשכלתו, וזו יכולה להביא לידי גאווה. הנה כי כן, הגאווה הקשורה בפעילות הצבאית לובשת צורה ופושטת צורה, והעולם הדתי לא יוכל שלא להתמודד עמה.

בסיום הדברים, בצד ברכת 'אוזר ישראל (על כלל המשרתים בצבאו) בגבורה', אקדיש מילה אישית ל'חייל העורף' העומד במסד של הנאמר כאן: סייעת לי ללבן כמה מקורות, וליישם מושג קדום לצרכיו הדתיים של ההווה. אולי ללא כוונה מפורשת, 'היה לך זמן להיות חברותא שלי', ועל כך תודתי.